

Григорій Васянович

доктор педагогічних наук, професор, почесний академік НАПН України, Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, професор кафедри соціальної роботи, управління та суспільних наук; Львів, Україна;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2346-193X>;
E-mail: smetanochra@ukr.net

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ ДЕМОБІЛІЗОВАНИХ
УЧАСНИКІВ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ/ОПЕРАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ СИЛ**

Анотація: проаналізовано питання соціально-психологічної адаптації і дезадаптації демобілізованих військовослужбовців України, які брали безпосередню участь у захисті Вітчизни від російських агресорів. Розкрито методологічні засади та їх роль у запропонованому дослідженні. Акцентується на суб'єктивних і об'єктивних чинниках продуктивності організації і проведенні соціально-психологічної адаптації учасників АТО/ООС, її нормативно-правовому забезпеченні. Обґрунтовано активні форми, методи та засоби реалізації соціально-психологічної адаптації особистості у процесі переходу її до мирного життя.

Ключові слова: соціальна адаптація; переадаптація; військовослужбовець; травмотерапія; стресостійкість; депресія.

Hryhorii Vasianovych

doctor of science in pedagogy, professor, honorary academician of NAPS Ukraine, Lviv State University of Life Safety, professor of the department of social work, management and social sciences; Lviv, Ukraine;
E-mail: smetanochka@ukr.net

**SOCIO-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF DEMOBILIZED PARTICIPANTS IN
THE ANTI-TERRORIST OPERATION/JOINT FORCES OPERATION**

Abstract: the article analyzes the issues of social and psychological adaptation and maladjustment of demobilized Ukrainian military personnel who took direct part in defending their homeland from Russian aggressors. It reveals the methodological foundations and their role in the proposed study. The focus is on the subjective and objective factors of the productivity of the organization and implementation of the social and psychological adaptation of ATO/OOS participants, as well as its regulatory and legal support. Active forms, methods, and means of implementing the social and psychological adaptation of individuals in the process of their transition to peaceful life are substantiated.

Key words: social adaptation; readaptation; military personnel; trauma therapy; stress resistance; depression.

Hryhorii Vasianovych

An extended abstract of the paper on the subject of:
**“Socio-psychological adaptation of demobilized participants in the anti-terrorist
operation/joint forces operation”**

Problem setting. *The overt external aggression of the Russian Federation, which began in 2014, forced the Government of Ukraine to introduce the legal regime of the Anti-Terrorist Operation (ATO), later renamed in April 2018 as the Joint Forces Operation (JFO). The full-scale invasion on February 24, 2022, elevated the confrontation to the level of the largest war in Europe since World War II. Despite the colossal losses of the invaders (as of mid-June 2025, the number of Russian troop casualties exceeded the one-million mark [insert reference here]), the enemy does not cease its inhuman actions. In the course of the war, both Ukrainian soldiers and civilians are killed, as the main goal of the Russian “empire of evil” is obvious — to destroy Ukraine as an independent state.*

Relevance of the research is due to the need for a significant number of veterans to return to civilian life. The socio-psychological adaptation of this category of citizens is not only a humanitarian issue but also a prerequisite for national security and social stability. This problem directly correlates with state strategic priorities, including: Sustainable Development Goals (SDGs): in the context of ensuring good health and well-being (Goal 3) and promoting peaceful and inclusive societies; the Strategy for the Development of Higher Education in Ukraine for 2021–2031: regarding the inclusiveness of education and creating conditions for the professional retraining of veterans; and the Reform of Education and Science: through the integration of veteran experience into the educational space (according to the theses of the “Ukraine 30. Education and Science” forum).

The development of support mechanisms for persons discharged from military service, whose number will significantly increase after the termination of

martial law, requires special attention. Statistical data indicate a critical mass of veterans who will need not only medical but also profound psycho-pedagogical support for successful resocialization. This situation requires the creation of a system of social and legal protection for combat participants and persons with disabilities, while simultaneously demanding a significant improvement in the protection of the rights of this category of persons. Thus, we can state that the outlined research problem is extremely relevant and timely.

Recent research and publications analysis. *An analysis of recent scientific studies confirms that a significant number of publications are devoted to this problem. Specifically, scholars analyze the essence and content of the government's social policy regarding the Armed Forces of Ukraine and their development in modern conditions; substantiate the definition and practical application of the regulatory and legal mechanism of state regulation of social protection for combat participants; emphasize the optimization and adaptive capabilities of individuals who have been in extreme conditions; identify the most effective forms and methods of psychological activity with military personnel — combat participants at the stage of their recovery; analyze issues of medical rehabilitation and adaptation of military personnel and conditions for their transition to peaceful life; and investigate socio-pedagogical training and work with the families of military personnel.*

At the same time, we emphasize that the unresolved parts of the outlined problem remain: the place and role of philosophical-methodological and psycho-pedagogical foundations of the research, particularly the theories of identity and interactionism; issues

related to the process of pre-adaptation; and modern active forms and methods of social adaptation of the individual.

Highlighting previously unsolved parts of the general problem, to which this article is devoted. Despite significant achievements in the field of social protection and rehabilitation of military personnel, the dynamics of modern warfare and the scale of the full-scale invasion reveal several aspects that remain insufficiently covered in scientific literature. Specifically, there is a deficit of comprehensive studies integrating philosophical-methodological and psycho-pedagogical foundations to analyze the process of veterans' return to civilian life. The application of identity theory and symbolic interactionism in the context of the transformation of a personality that has undergone extreme combat experience requires deeper theoretical rethinking. Furthermore, the terminological and practical substantiation of the pre-adaptation process as a specific transitional stage, which has significant differences from primary socialization, requires separate attention. The implementation of modern active forms and methods of social adaptation that meet current challenges and take into account the specifics of the digital society and updated educational standards remains under-researched. Thus, there is an objective need to develop innovative mechanisms of psycho-pedagogical support to fill the gaps between theoretical models of identity and the practical tasks of resocializing demobilized combat participants in the post-war period.

Paper objective. The purpose of the article is to theoretically substantiate and reveal the real state of socio-psychological adaptation of demobilized participants of the Anti-Terrorist Operation (ATO) and the Joint Forces Operation (JFO) to the conditions of peaceful life, as well as to define and systematize the forms and methods that form the basis of adaptive activity with military personnel — combat participants.

Paper main body. Structural-paradigmatic and interpretative approaches,

as well as the theory of identity, which proves the necessity for the individual to acquire cultural values and meanings, form the basis of the scientific analysis. In this sense, combat participants are viewed on one hand as an ordinary group, and on the other, as a group with specific individual characteristics.

Socio-psychological adaptation of military personnel to civilian life is an extremely complex process. Its main components are pre-adaptation and readaptation. Pre-adaptation is understood as a process of organized, gradual return of combat participants from war and their conflict-free, non-traumatic adjustment to the system of social ties and relations of peacetime.

Overcoming initial psychological tension is crucial in this process. An individual who has spent a long time in an extreme situation may feel a certain uncertainty about their future life, which can cause deep distress, sleep disturbances, inadequate actions, and other negative changes in the body.

The socio-psychological adaptation of military personnel — combat participants and their families — must be properly ensured by the legal mechanism of state administration, primarily the Constitution of Ukraine. Our analysis in this context confirms that the state has done a great deal, but life requires a significant improvement of the “combat participant — legislation” interaction link.

Thus, socio-psychological adaptation is a change in oneself (needs, demands, motivation, character traits, behavioral stereotypes, etc.). It is an entry into a new socio-psychological position and a new system of relationships. Based on our research, the most successful forms and methods of organizing socio-psychological adaptation for combat participants include: psychological assistance of a counseling nature (individual level); various approaches to psychotherapy (group work level); and training sessions.

Conclusions of the research. The problem of socio-psychological adaptation of military personnel — combat participants —

remains extremely relevant from the perspective of both psycho-pedagogical theory and practice. Methodological foundations of philosophical phenomenology, existentialism, and hermeneutics are productive for understanding this problem.

1. The practical aspect of the conducted analysis lies primarily in identifying methods, forms, and means aimed at providing real assistance to individuals who risked their lives to defend the Motherland in their transition to peaceful life.

2. The regulatory and legal framework of Ukraine, which should maximally ensure the painless entry of combat participants into peaceful life, does not currently fully meet the

needs and demands of their socio-psychological adaptation.

Directions for further scientific research include: a) the development and implementation of psycho-pedagogical noology into the theoretical model of socio-psychological adaptation of combat participants; b) the analysis of the principles of creativity and spiritual-mental aspects that significantly affect the process of socio-psychological adaptation; c) the search for the most adequate possible interconnection of family relationships that positively contribute to the socio-psychological adaptation of combat participants to peacetime conditions.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Відверта зовнішня агресія (2014 р.) з боку Росії, змусила уряд України ввести правовий режим антитерористичної операції (АТО), а пізніше (квітень 2018), перейменувати її в операцію об'єднаних сил (ООС). 24 лютого 2022 року ворог розпочав повномасштабне вторгнення на Україну. І хоча він несе величезні втрати (на середину червня 2025 р. кількість загиблих російських військових перетнула мільйонну позначку!), але своїх нелюдських дій ворог не припиняє. Безумовно, що війна, є — війна... У її горнилі гинуть не лише вороги, а й вояки України, цивільне населення, адже головна мета Російської імперії зла — знищити Україну як незалежну державу.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю повернення значної кількості ветеранів до цивільного життя. Соціально-психологічна адаптація цієї категорії громадян є не лише гуманітарним питанням, а й запорукою національної безпеки та соціальної стабільності. Дана проблематика безпосередньо корелює з державними стратегічними пріоритетами, зокрема: Цілями сталого розвитку (ЦСР): у

контексті забезпечення міцного здоров'я та благополуччя (Ціль 3) та сприяння розбудові мирного і відкритого суспільства; Стратегією розвитку вищої освіти в Україні на 2021–2031 роки: у частині інклюзивності освіти та створення умов для професійної перепідготовки ветеранів; Реформою освіти та науки: через інтеграцію ветеранського досвіду в освітній простір (згідно з тезами форуму “Україна 30. Освіта і наука”).

Зазначене вище створює надзвичайно велике навантаження на систему соціального, правового захисту учасників бойових дій, людей з інвалідністю, й водночас вимагає значного удосконалення захисту прав цієї категорії осіб. Значні недоліки у сфері соціального захисту вкрай негативно позначаються на духовно-душевному, морально-психологічному стані ветеранів війни. Це знижує рівень їхньої стресостійкості, призводить до загострень посттравматичного стресового розладу (ПТСР). З огляду на це, нині виникла нагальна потреба в посиленні адаптаційної діяльності, а нова стратегія і тактика ведення бойових дій в умовах повномасштабної війни вимагають від фахівців соціально-психологічних служб швидко і професійно реагувати на запити, потреби військовослужбовців — учасників

бойових дій щодо організації та проведення соціальної і психологічної адаптації. Отже, можемо констатувати, що окреслена проблема дослідження є надзвичайно актуальною і доцільною.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Останнім часом окресленій проблемі присвячена значна кількість публікацій. Зокрема, такі вчені, як В. Алещенко [1], С. Артеменко [2], Ю. Бриндіков [4], В. Лавренюк [19] та ін. аналізують сутність і зміст соціальної політики у Збройних Силах України та нормативно-правовий механізм державного регулювання соціального захисту учасників бойових дій; О. Кокун, Н. Агаєв [16; 17], О. Бойко, І. Ліпатов, Л. Шестопалова, В. Афанасенко, В. Невмержицький [6; 20; 22] акцентують увагу на оптимізації адаптаційних можливостей людини, з'ясовують основні форми і методи психологічної діяльності з військовослужбовцями — учасниками бойових дій на етапі їхнього відновлення; А. Кіх, О. Волянський аналізують питання медичної реабілітації та адаптації військовослужбовців — учасників бойових дій [13]; Н. Олексюк [23], Г. Васянович, В. Лавриненко, Д. Креймер, О. Запорожець [6; 18] та ін.; досліджують питання соціально-педагогічної роботи з сім'ями військовослужбовців в умовах реформування Збройних Сил України, визначають психологічні засади терапії сімей учасників бойових дій тощо.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Попри наявність вагомих напрацювань у сфері соціального захисту та реабілітації військовослужбовців, динаміка сучасних воєнних дій та масштаби повномасштабного вторгнення виявляють низку аспектів, які залишаються недостатньо висвітленими в науковій літературі. Зокрема, у поточному дискурсі спостерігається дефіцит комплексних досліджень, що інтегрують філософсько-

методологічні та психолого-педагогічні засади для аналізу процесу повернення ветеранів до цивільного життя. Потребує глибшого теоретичного переосмислення застосування теорії ідентичності та символічного інтеракціонізму в контексті трансформації особистості, яка пройшла через екстремальний бойовий досвід. Крім того, окремої уваги вимагає термінологічне та практичне обґрунтування процесу переадаптації як специфічного перехідного етапу, що має суттєві відмінності від первинної соціалізації. Залишається малодослідженим питання впровадження сучасних активних форм і методів соціальної адаптації, які б відповідали актуальним викликам сьогодення та враховували специфіку цифрового суспільства й оновлених освітніх стандартів. Таким чином, місце і роль філософсько-методологічних, психолого-педагогічних засад дослідження залишаються поза увагою дослідників, зокрема: теорії ідентичності, інтеракціонізму, питання, що пов'язані з процесом переадаптації, формами і методами соціальної адаптації особистості тощо.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Теоретичному обґрунтуванню та розкриттю реального стану соціально-психологічної адаптації демобілізованих учасників антитерористичної операції (АТО) та операції об'єднаних сил (ООС) до умов мирного життя, а також у визначенні та систематизації форм і методів, що покладаються в основу адаптивної діяльності з військовослужбовцями — учасниками бойових дій.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Окреслена тема дослідження вимагає визначення теоретико-методологічних основ до розуміння соціальної адаптації учасників АТО/ООС. Ключове поняття “соціальна адаптація” багатьма вченими трактується по-різному. Наприклад, значна кількість вчених-соціологів дотримується як структурно-парадигмальної, так й

інтерпретативної думки. Якщо перша акцентує увагу на об'єктивних чинниках та дотримується провідних положень функціоналізму, рольової теорії, біхевіоризму, когнітивної концепції, конструктивізму [28–30], то інша — в основу покладає суб'єктивні оцінки власної адаптації, дотримується позиції інтеракціонізму та філософської й психолого-педагогічної феноменології. Теоретики структурного функціоналізму розглядають поняття як об'єктивне явище, детерміноване об'єктивними чинниками, в якому практично відсутньою є моральна, душевно-духовна самооцінка соціальних ситуацій [2, с. 31].

Певні особливості процесу соціальної адаптації можуть бути описані в контексті теорії новочасної теорії ідентичності відомого вченого Х. Вільмота, яка базується на положенні про втрату культурних смислів, адже саме вони виступали мотивацією до дії, як джерела задоволення блага, добра. У цьому випадку індивід постійно орієнтується на власну систему цінностей, яка використовує інструмент критичного мислення, а не ті цілі, що пропонуються іншими. Отже, особистість повинна виробити в собі власний душевно-духовний, культурний центр [5; 32].

Ми у своєму дослідженні дотримуємося визначення, згідно з яким : соціальна адаптація — це вид взаємодії особистості або соціальної групи з соціальним середовищем, в ході якої узгоджуються вимоги й очікування його учасників [6]. Водночас ми свідомі того, що без чіткого визначення самого суб'єкта важко вести мову про адаптацію цієї соціальної групи, адже, з одного боку — це вже не учасники АТО/ООС, а демобілізовані воїни, тобто вони мають розглядатися як звичайна соціальна група, а з іншого боку — ця група має певні специфічні характеристики, які варто бодай коротко виявити й описати.

Соціально-психологічна адаптація військовослужбовців у цивільному житті

— це надто складний процес. Основними його складовими є: переадаптація і реадаптація. Переадаптація розуміється як процес організованого, поступового повернення учасників бойових дій із війни і безконфліктного, нетравматованого пристосування їх до системи соціальних зв'язків і відносин мирного часу. Рееадаптація до звичайних умов життя відбувається поетапно. Тут важливо правильно здійснювати підготовчий етап, який передбачає збір необхідної інформації. Він дозволяє скласти належне уявлення про завдання, які прийдеться вирішувати; опанувати нові ролі; оволодіти уміннями і навичками для встановлення добрих взаємовідносин із іншими людьми тощо.

Не менш важливим є і подолання стартової психічної напруги. Як зазначають у своїх дослідженнях М. Козяр, І. Коваль, О. Кокун [14; 16–17], що особистість, яка тривалий час перебувала в екстремальній ситуації, відчуває певну невизначеність у своєму подальшому житті, що може спричинити вияв глибоких емоційних переживань, порушення сну, інших вегетативних змін організму. Під час переадаптації формуються нові функціональні системи в центральній нервовій системі, що дають змогу адекватно відображати реальну дійсність в незвичайних умовах життя. Відбувається актуалізація необхідних потреб і виробляються захисні механізми, що забезпечують реакції на психогенні чинники. Врешті-решт, реадаптація має завершитися відновленням процесів відображення, системи відносин і координаційних рухів, адекватних для звичайних умов життя.

Соціально-психологічна адаптація військовослужбовців — учасників бойових дій та їхніх сімей, має належним чином забезпечуватися правовим механізмом державного управління, передусім Основним Законом України — Конституцією [15]. Варто зауважити, що у цьому напрямі державою зроблено досить

багато. Нормативно-правові документи щодо захисту прав і свобод військовослужбовців, які виконували завдання з ризиком для їхнього життя і здоров'я, а також їхньої реабілітації і соціально-психологічної адаптації, є у досить значній кількості. Так, одним із перших було рішення Ради національної безпеки і оборони України (далі РНБО) від 13.04.2014 року “Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України” на Сході розпочато АТО, носить гриф (таємно).

Згідно з даними засобів масової інформації та відповідно до заяв української влади, для відсічі російської агресії в перехідний період після завершення Революції Гідності навесні 2014 року був обраний саме правовий режим АТО. В законодавстві України “антитерористична операція” визначена як комплекс скоординованих заходів, спрямованих на погашення конфлікту та його наслідків на Сході України. Мова йде про Закон України “Про боротьбу з тероризмом” [11]. Статтю 3 цього ж Закону доповнено новелою про те, що АТО “може здійснюватися одночасно із відсіччю збройної агресії...”. Законом України “Про тимчасові заходи на період проведення АТО” від 02.09.2014. № 1669-VII [12] визначено тимчасові заходи для забезпечення підтримки суб'єктів господарювання, що здійснюють діяльність на території, АТО та осіб, які проживають у зоні проведення АТО, або переселилися з неї під час її проведення. 22 травня 2014 року набрав чинності Закон України від 06.05.2014 № 1233-VII “Про внесення змін до статті 6 Закону України “Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту” [9], яким частину 1 ст. 6. “Особи, які належать до УБД” цього закону було доповнено новим п. 19. З огляду на це учасники АТО згідно статей 6, 7 та Закону України “Про статус ветеранів війни...”, отримали гарантії їх соціального захисту [9]. На це

спрямований і Закон України “Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях” [10].

До цього додається значна кількість підзаконних актів, такими є: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 січня 2016 року “Про затвердження плану міжвідомчих заходів з адаптації до мирного життя учасників медичної, психологічної, професійної реабілітації та соціальної адаптації учасників антитерористичної операції” [26], а також Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2017 року “Про затвердження Порядку проведення психологічної реабілітації постраждалих учасників антитерористичної операції” та ін. До підзаконних нормативно-правових актів також належать накази міністерств і відомств, інших зацікавлених органів влади.

Соціально-психологічна адаптація — це зміна самого себе (потреб, запитів, мотивацій, рис характеру, стереотипів поведінки тощо). Це входження в нову соціально-психологічну позицію і нову систему взаємовідносин. Іншими словами, адаптація — це необхідна реакція організму пристосовуватися до нових умов життя. Натомість в організації і проведенні соціальної роботи, морально-психологічної допомоги, слід брати до уваги те, що внаслідок перебування учасника бойових дій в зоні АТО, входження його до мирного життя, існує ймовірна загроза проявів сприйняття навколишнього середовища через “військову призму дійсності”, замкнутості в собі, тривоги щодо зміни ставлення сім'ї до нього, відчуття розгубленості, боязливості за свою сім'ю, щоб сім'я не дізналася про жахи війни тощо. Кожен учасник бойових дій потребує певного часу для адаптації до мирного життя. З проблемами адаптації сім'я може зіткнутися вже в перші дні після повернення бійця додому. Зазвичай проявляються неоднозначні фізичні, емоційні та поведінкові реакції учасника

бойових дій. Такі реакції є нормальною складовою процесу адаптації та більшість бійців, які повертаються додому, адаптуються до мирного життя впродовж кількох місяців після повернення із зони проведення антитерористичної операції.

До основних проявів фізичних реакцій відносимо: а) безсоння, постійна втома; б) проблеми зі шлунком, харчуванням; в) головний біль та пітливість при спомині про війну; г) прискорене серцебиття та дихання; д) загострення існуючих захворювань та ін. До емоційних реакцій можна віднести: різного роду кошмари; відчуття суму, самотності, незатребуваності; неспровоковані почуття нестримності, злості, ненависті; легке погіршення настрою; почуття сорому, самоосуду, безнадії щодо майбутнього та ін. Учасник бойових дій, який повернувся додому у мирне життя може негативно реагувати на різноманітні подразники. Так, на події, які можуть нагадувати про війну людина може від появи нав'язливих образів перед очима і появи небажаних думок до спогадів бою. Ці спогади можуть бути настільки реалістичними, що людині здається, ніби вона знову опинилася на території проведення бойових дій. Водночас, виникнення будь-яких незначних проблем, здатне призвести до проявів невиправданої агресії та злості демобілізованого бійця. Можна розрізнити також й поведінкові реакції демобілізованих військовослужбовців, до них відносять: надмірна пильність та нав'язливі думки про безпеку; труднощі з концентрацією уваги; лякання при гучних та різких звуках; уникнення людей або місць, пов'язаних з травмуючою подією; надмірне вживання алкоголю, паління або вживання наркотиків; проблеми з виконанням звичних завдань удома або на роботі; агресивний стиль водіння автомобіля або зацікавленість до небезпечних видів спорту тощо.

Незважаючи на те, що більшість учасників бойових дій стикаються в мирному житті зі значною кількістю проблем та своєрідних реакцій, яких не

було у них раніше, можна виокремити й тих військовослужбовців, у яких є позитивні зміни. До таких змін можна віднести: зростання особистісної зрілості військовослужбовця; переосмислення того, що час проведений разом із сім'єю є найцінніший; почуття впевненості у собі та власній сім'ї; зрозуміння та віра у свою справу, власні сили [23–24]. Одним із важливих аспектів проявів реакцій у демобілізованих бійців є те, що вони можуть виникати одночасно (як позитивні, так і негативні), що свідчить про довготривале перебування бійця у постійному стресі у період проведення бойових дій. Кожному члену сім'ї, представнику соціально-психологічної служби важливо розуміти причини адекватної чи неадекватної поведінки учасника бойових дій для того, щоби допомогти йому впоратися з його внутрішніми проблемами.

У низці багатьох наслідків (економічних, політичних, соціальних, моральних), які будь-яка війна несе для суспільства, з'являються також і психологічні наслідки для людини, особливо для тих, хто брав безпосередню участь у бойових діях. Військові медики все частіше використовують такі нетрадиційні термінологічні позначення (які значною мірою відображають клінічну реальність), як бойова психічна травма, бойове фізичне й морально-психологічне стомлення; іншими словами, йдеться про “в'єтнамський”, “афганський”, “чеченський”, “сирійський” синдроми, а в наш час, в Україні — це виникнення “синдрому АТО/ ООС — посттравматичний стресовий розлад [21]. Такий синдром здатний переслідувати людину роками. Для особистості, яка пережила реальну небезпеку, характерною є зневага до тих, хто її не відчував. Звідси, можливі конфлікти на роботі, певні непорозуміння. Для емоційного вибуху може бути достатньо однієї іскри. Наслідки такої реакції, зазвичай, проявляються в нервових тиках, дрожі,

конвульсіях, заїканні, але бувають і більш важкі випадки. Через шоковий стан, учасники бойових дій можуть здійснювати незрозумілі, часом божевільні вчинки. Кваліфікований спеціаліст здатний правильно оцінити прояви симптоматики у демобілізованого військовослужбовця за допомогою інтерв'ю та, правильно організованого тестування і реакції на стрес, поінформує про посттравматичний психічний розлад або інші психічні стани і реакції на стрес та про те, як вони можуть впливати на нього. У подальшому спеціаліст обирає механізм допомоги з урахуванням інтересів людини, та в разі необхідності залучає інших фахівців.

Необхідно брати до уваги, що в учасників бойових дій, які повернулися додому, часто-густо виникає депресія, пригніченість, і саме у цій ситуації він має отримати всебічну підтримку, розуміння, ненав'язливе душевне спілкування. Важливо добре усвідомлювати, що соціально-психологічна адаптація — це не лише стан людини, а процес, впродовж якого соціальний організм набуває рівноваги і стійкості до впливу соціального середовища.

Соціально-психологічна адаптація з пошуку та підбору нової роботи для демобілізованих учасників бойових дій, повинна здійснюватися не на випадкових порадах із боку оточуючих чи емоційних оцінках ситуації, а на розумінні загальних закономірностей цього процесу, прогнозуванні можливостей і зміні психічного стану, знанні основних чинників, які впливають на успіх переходу до цивільного життя. Відсутність професійного досвіду та конкретної інформації для спеціалістів, які надають допомогу цій категорії населення безпосередньо на підприємствах, організаціях, в трудових колективах спонукає спеціалістів робити це на власний розсуд. Тому вкрай важливо структурувати знання, досвід та навички з організації заходів спрямованих на адаптацію учасників та постраждалих

внаслідок бойових дій. Для успішної професійної адаптації у мобілізованого бійця необхідно сформувати почуття безпеки, знизити рівень тривожності, навчити виражати свої емоції і почуття, допомогти визначитись зі своїми професійними орієнтаціями [13, с. 49]. Не менш важливим є сформувати у демобілізованого бійця життєві перспективи, а саме: розширити сферу інтересів, знайти значущі мотиви і види діяльності, навчити подоланню комунікативних бар'єрів тощо.

Зазначимо, що для успішного проведення соціально-психологічної адаптації з учасниками бойових дій, накопичений певний досвід, вироблені активні форми, методи та засоби. Розглянемо деякі із них.

Аналіз наукових джерел [13; 14; 19; 21] та практика проведення реабілітаційних заходів свідчить, що найбільш ефективними методами у роботі з військовослужбовцями є :

– психологічна допомога консультативного характеру (індивідуальне консультування);

– різноманітні підходи щодо проведення психотерапії — групова (робота з кількома особами з однаковою симптоматикою), індивідуальна (сеанси з одним клієнтом);

– тренінгові заняття та ін.

Індивідуальне консультування має той вагомий позитивний вплив на учасника бойових дій, що у процесі його проведення уможливується пізнання найпотаємніших бажань, запитів, потреб особистості. Безумовно, що таке консультування має готуватися заздалегідь. Консультант повинен попередньо ознайомитися із характером, темпераментом особистості, її вольовими якостями, професійними навичками тощо. Тут надто важливим є елемент взаємодовіри, щирого взаємо-розуміння. Зазвичай воно має носити рекомендаційний характер, прагнення

допомогти людині, яка пережила великі життєві випробовування. Безумовно, що індивідуальне консультування повинно мати незаперечну демократичну, гуманістичну спрямованість. Тут важливо добиватися того, щоб пацієнт усвідомив важливість дослідження власної особистості, правильне розуміння своїх стосунків із іншими, був мотивований до самостійного пошуку вирішення своїх проблем.

Сутність психотерапії полягає у тому, що вона спрямована на позитивний виклик змін, на зміцнення особистості шляхом погашення психічного заряду, пов'язаного з певною негативною емоцією. Таке зміцнення відбувається із набуттям нової енергії (за принципом синергії) [27]. Якщо в стані спокою, безпеки і благополуччя людина згадує неприємності, то ці спогади можуть спричинити зміцнення, тобто зменшення негативних емоцій, пов'язаних із проблемною ситуацією. Або ж людина не може заспокоїтися і емоції повторно переживаються, відтворюються і закріплюються. У першому випадку відбувається оздоровлення в результаті десенсибілізації — зниження чутливості до образів травмувальних об'єктів. У другому — посилюються негативні емоції і погіршується душевний стан людини. Коротко зупинимось на описі групової психотерапії у контексті проведення психологічної реабілітації військовослужбовців — учасників бойових дій.

Цей лікувальний метод застосовується свідомо, на основі виробленого плану й систематично у спеціально організованій лікувальній групі. Психотерапевт й учасники у цьому процесі використовують як вербальні, так і невербальні методи впливу на клієнта і групу, та беруть активну участь у терапевтичній діяльності. Вибір групової психотерапії визначається чіткою постановкою цілей, значною економією часу і специфікою методу, що полягає у цілеспрямованому використанні в лікувальних цілях групової динаміки — всієї сукупності взаємовідносин і взаємодій, які

виникають між учасниками групи. Окрім цього, групова динаміка є розвитком або рухом групи у часі. Цим групова психотерапія відрізняється від індивідуальної, при якій основними є взаємини між терапевтом і окремим клієнтом.

У процесі проведення групової психотерапії з військовослужбовцями — учасниками бойових дій важливо: здійснити дослідження проблем кожного члена групи і надання допомоги йому в її вирішенні; зосередити увагу на зміні неадаптованих стереотипів поведінки і досягнення адекватної соціальної поведінки при адаптації; отримання необхідних знань про закономірності міжособистісних і групових процесів для гармонійного спілкування з іншими особами; сприяння процесу особистісного зростання, реалізації людського потенціалу, досягнення оптимальної працездатності та відчуття щастя; усунення хворобливих симптомів тощо. Проведення групової психотерапії з військовослужбовцями — учасниками бойових дій, передбачає створення особливої атмосфери, яка б сприяла вільному вияву різних емоцій; виникненню відчуття приналежності до групи; саморозкриттю у безпечній обстановці; випробовуванню нових форм поведінки; створенню щирих взаємовідносин з різними за темпераментом, характером, світоглядними установками людьми. При проведенні групової психотерапії з демобілізованими військовослужбовцями варто проводити емоційно-вольову саморегуляцію, використовуючи арт-терапевтичні техніки і засоби ("Мандала", малювання із закритими очима, метафоричні асоціативні карти, малювання на піску тощо).

Важливою формою групової психотерапії у демобілізованих учасників бойових дій є тренінг. Одним із дієвих прикладів є тренінгова програма "Антистрес", мета якої передбачає формування зазвичай у них практичних умінь і навичок саморегуляції для зняття

негативних наслідків стресу. Ця програма також передбачає розв'язання таких важливих питань, як: інформування про симптоми та чинники стресу; оволодіння прийомами зняття симптомів стресу, саморегуляції та саморефлексії; встановлення міцних, заснованих на взаємній довірі, щирості стосунків у групі. Безумовно, що свою позитивну роль у процесі соціально-психологічної адаптації відіграють такі форми психофізіологічного розвантаження, як: музикотерапія, релаксація; тілесно й душевно-духовно орієнтована терапія; казкотерапія та ін.

Варто зазначити, що на очікуваний результат щодо соціально-психологічної адаптації демобілізованих учасників бойових дій позитивно впливає своєчасна діагностика їхнього психічного стану. Ця діагностика вимагає високої професійності від тих, хто її організує і проводить, загальної культури та духовно-душевного рівня.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Проблема соціально-психологічної адаптації військовослужбовців України — учасників бойових дій, залишається надзвичайно актуальною як із погляду психолого-педагогічної теорії, так і практики. Продуктивними для осмислення

проблеми, як свідчить дослідження, є методологічні засади філософської феноменології, екзистенціалізму, герменевтики.

Практичний аспект проведеного аналізу полягає передусім у визначенні методів, форм та засобів, які спрямовані на реальну допомогу особам, які ризикуючи власним життям, захищали Батьківщину, адаптуватися до умов мирного життя.

Нормативно-правова база України, яка повинна максимально забезпечити безболісне входження учасників бойових дій в мирне життя, сьогодні не у всьому відповідає потребам і запитам їхньої соціально-психологічної адаптації.

До подальших наукових пошуків досліджуваної проблеми відносимо: а) розробку психолого-педагогічної ноології, та її активного застосування в якості методології у пізнанні процесів соціальної адаптації особистості; б) аналіз принципів креативності та душевно-духовних аспектів, які суттєво впливають на процес соціально-психологічної адаптації особистості; в) пошук найбільш адекватних можливостей взаємозв'язку сімейних відносин, які позитивно сприяють соціально-психологічній адаптації учасників бойових дій до умов мирного життя.

Список літератури:

1. Алещенко В. І. Соціальна політика в Збройних Силах України: проблеми та шляхи їх розв'язання. *Наука і оборона*. 2005. С. 38–44.
2. Артеменко С. В. Проблеми соціально-правового захисту військовослужбовців у контексті реформування Збройних Сил України. *Актуальні проблеми реформування Збройних Сил України*. 2006. Т. 1. С. 31–41.
3. Блінов О. А. Вплив стрес-факторів діяльності на військовослужбовців. *Вісник НАОУ*. Київ : Міленіум. Вип. 2. С. 118–124.
4. Бриндіков Ю. Л. Арт-терапія у реабілітації військовослужбовців —

учасників бойових дій. *Збірник наук. праць Хмельницького інституту соціальних технологій університету "Україна"*. Хмельницький : ХІСТ, 2018. Т. 1, № 15. С. 106–110.

5. Бойко О. В. Теорія і методика формування лідерської компетентності офіцерів Збройних Сил України : монографія. Житомир, 2020. 667 с.

6. Васянович Г. П. Методологічні аспекти професійної адаптації учнівської молоді у ПТНЗ. *Теоретичні основи професійної адаптації : збірник наукових праць*. Львів, 2007. С. 11–29.

7. Васянович Г. П., Логвиненко В. М. Підготовка майбутніх фахівців соціальної роботи України в умовах війни. *Інноваційна педагогіка*. Вип. 52, т. 1. С. 87–90.

8. Величко С. В. Адаптаційний потенціал військовослужбовців в психологічній підготовці до громадського життя. 2014. С. 25–46.
9. Закон України “Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту”. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 45, ст. 425.
10. Закон України “Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях” № 2268-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 10. ст. 54.
11. Закон України “Про боротьбу з тероризмом”. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 25. ст. 180.
12. Закон України “Про тимчасові заходи на період проведення АТО”. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 44. ст. 2040.
13. Кіх А. Ю., Волянський О. М. Форма та порядок складання індивідуальної програми медичної реабілітації військовослужбовців. *Наука і практика*. № 1/2. 2015. С. 49–54.
14. Козяр М. М., Коваль І. С. Психопедагогіка професійно-екстремальної підготовки : навч. посібник. Львів : ЛДУ БЖД. 2024. 504 с.
15. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30.
16. Кокун О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності : монографія. Київ : Міленіум. 2004. 265 с.
17. Кокун О. М., Агаєв Н. А., Пішко І. О. Психологічна робота з військовослужбовцями – учасниками АТО на етапі відновлення : метод. посібник. Київ : НДЦ ГП ЗСУ, 2017. 282 с.
18. Креймер Д., Запорожець О. Психологічні засади терапії сімей учасників бойових дій. *Вісник*. 2016. Т. 3. С. 43–47.
19. Лавренюк В. Психологічна і медична реабілітація військовослужбовців: що нового в законодавстві. *Міжнародний громадсько-політичний тижневик “Дзеркало тижня”*. Вип. 130–131. URL: <https://dt.ua/gazeta/issue/1118>.
20. Ліпатов І. І., Шестопалова Л. Ф., Афанасенко В. С. Психологічна адаптація особистості. Харків : ХВУ, 1999. 148 с.
21. Матяш М. М. Український синдром: особливості посттравматичного стресового розладу в учасників антитерористичної операції. *Український медичний часопис*. 2014. № 6 (104). С. 124–127.
22. Невмержицький В. М. Психологічні детермінанти адаптації військовослужбовців строкової служби до особливих умов діяльності : дис. канд. псих. наук : 19.00.07. Київ : ВПІ НАОУ, 2002. 231 с.
23. Олексюк Н. С. Соціально-педагогічна робота з сім'ями військовослужбовців в умовах реформування Збройних Сил України: монографія. Київ: Видавничий дім “Слово”, 2011. 304 с.
24. Підбуцька Н. В., Антонова В. Ю. Психічні наслідки бойової травми учасників військових конфліктів. *Теорія і практика управління соціальними системами: щоквартальний науково-практичний журнал*. Харків : НТУ “ХПІ”, 2024. № 1. С. 3–14.
25. Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2017 року №1057 “Про затвердження Порядку проведення психологічної реабілітації постраждалих учасників Революції Гідності, антитерористичної операції та осіб, які здійснювали заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримуванню збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, та членів їх сімей”.
26. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 10-р від 13 січня 2016 року “Про затвердження плану міжвідомчих заходів з адаптації до мирного життя учасників АТО”.

Офіційний портал Відомостей Верховної Ради України.

27. Романовський О. Г.

Синергетика соціальних процесів і можливості побудови автоматизованих систем прийняття управлінських рішень. *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти* : Зб. наук. праць. Вип. 15–16. Харків : НТУ “ХПІ”, 2007. С. 11–20.

28. Цоколов С. Філософія

радикального конструктивізму Ернеста фон Глезерсфельда. *Філософська думка*. 2001. № 2. С. 3–32.

29. Glaserfeld E. von. *Radical Constructivism*. London, 1996. P. 156.

30. Shmidt S. Der Radikale Konstruktivismus Ein neues Paradigma im interdisziplinären Diskurs, *Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus*. Frankfurt am Mein, 1996. P. 39–41.

31. Stones E. *Psychopedagogy. Psychological Theory and the Practice of Teachnig*. London, 1979. 480 p.

32. Willmott H. Strenght is ignorance Slavery is Freedom Managing in Modern Organizations. *Journal of Management Studies*. 1993. No 30. P. 515–552.

References:

1. Aleshchenko V. I. Sotsialna polityka v Zbroinykh Sylakh Ukrainy: problemy ta shliakhy yikh rozviazannia [Social policy in the Armed Forces of Ukraine: problems and ways to solve them]. *Nauka i oborona*. 2005. pp. 38–44.

2. Artemenko S. V. Problemy sotsialno-pravovoho zakhystu viiskovosluzhbovtziv u konteksti reformuvannia Zbroinykh Syl Ukrainy [Problems of social and legal protection of military personnel in the context of reforming the Armed Forces of Ukraine.]. *Aktualni problemy reformuvannia Zbroinykh Syl Ukrainy*. 2006. Vol. 1. pp. 31–41.

3. Blinov O. A. Vplyv stres-faktoriv diialnosti na viiskovosluzhbovtziv [The impact of stress factors on military personnel].

Visnyk NAOU. Kyiv : Milenium. Iss. 2. pp. 118–124.

4. Bryndikov Yu. L. Art-terapiia u reabilitatsii viiskovosluzhbovtziv — uchasnykiv boiovykh dii [Art therapy in the rehabilitation of military personnel who have participated in combat operations]. *Zbirnyk nauk. prats Khmelnytskoho instytutu sotsialnykh tekhnolohii universytetu “Ukraina”*. Khmelnytskyi : KhIST, 2018. Vol. 1, no. 15. pp. 106–110.

5. Boiko O. V. Teoriia i metodyka formuvannia liderskoi kompetentnosti ofitseriv Zbroinykh Syl Ukrainy [Theory and methodology of developing leadership skills in officers of the Armed Forces of Ukraine]. *Monohrafiia*. Zhytomyr, 2020. 667 p.

6. Vasianovych H. P. Metodolohichni aspekty profesiinoi adaptatsii uchnivskoi molodi u PTNZ [Methodological aspects of professional adaptation of students in vocational schools]. *Teoretychni osnovy profesiinoi adaptatsii : zbirnyk naukovykh prats*. Lviv, 2007. pp. 11–29.

7. Vasianovych H. P., Lohvynenko V. M. Pidhotovka maibutnikh fakhivtsiv sotsialnoi roboty Ukrainy v umovakh viiny [Training future social work specialists in Ukraine in wartime conditions.]. *Innovatsiina pedahohika*. Iss. 52, vol. 1. pp. 87–90.

8. Velychko S. V. Adaptatsiinyi potentsial viiskovosluzhbovtziv v psykhologichnii pidhotovtsi do hromadskoho zhyttia. 2014. pp. 25–46.

9. Zakon Ukrainy “Pro status veteraniv viiny, harantii yikh sotsialnoho zakhystu” [Law of Ukraine “On the Status of War Veterans and Guarantees of Their Social Protection”]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1993. No. 45, st. 425.

10. Zakon Ukrainy “Pro osoblyvosti derzhavnoi polityky iz zabezpechennia derzhavnoho suverenitetu na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh u Donetskii ta Luhanskii oblastiakh” No. 2268-VII [Law of Ukraine “On the Specifics of State Policy to Ensure State Sovereignty in the Temporarily

- Occupied Territories in Donetsk and Luhansk Regions” No. 2268-VII]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady*. 2018. No. 10. st. 54.
11. Zakon Ukrainy “Pro borotbu z teroryzmom” [Law of Ukraine “On Combating Terrorism”]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2003. No. 25. st. 180.
12. Zakon Ukrainy “Pro tymchasovi zakhody na period provedennia ATO” [Law of Ukraine “On Temporary Measures for the Period of the Anti-Terrorist Operation”]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2014. No. 44. st. 2040.
13. Kikh A. Yu., Volianskyi O. M. Forma ta poriadok skladannia indyvidualnoi prohramy medychnoi reabilitatsii viiskovosluzhbovtziv [Form and procedure for drawing up an individual medical rehabilitation programme for military personnel]. *Nauka i praktyka*. No. 1/2. 2015. pp. 49–54.
14. Koziar M M., Koval I. S. Psykhopedahohika profesiino-ekstremalnoi pidhotovky [Psycho-pedagogy of professional extreme training]. *Navch. posibnyk*. Lviv : LDU BZhD. 2024. 504 p.
15. Konstytutsiia Ukrainy: pryiniata na piatii sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy 28.06.1996 [Constitution of Ukraine: adopted at the fifth session of the Verkhovna Rada of Ukraine on 28 June 1996]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1996. No. 30.
16. Kokun O. M. Optymizatsiia adaptatsiinykh mozhlyvostei liudyny: psykhofiziologichnyi aspekt zabezpechennia diialnosti [Optimisation of human adaptive capabilities: psychophysiological aspect of ensuring activity]. *Monohrafiia*. Kyiv : Milenium. 2004. 265 p.
17. Kokun O. M., Ahaiev N. A., Pishko I. O. Psykhologichna robota z viiskovosluzhbovtziamy — uchasnykamy ATO na etapi vidnovlennia [Psychological work with military personnel participating in the anti-terrorist operation during the recovery phase]. *Metod. posibnyk*. Kyiv : NDTs HP ZSU, 2017. 282 p.
18. Kreimer D., Zaporozhets O. Psykhologichni zasady travmoterapii simej uchasnykiv boiovykh dii [Psychological work with military personnel participating in the anti-terrorist operation during the recovery phase]. *Visnyk*. 2016. Vol. 3. pp. 43–47.
19. Lavreniuk V. Psykhologichna i medychna reabilitatsiia viiskovosluzhbovtziv: shcho novoho v zakonodavstvi [Psychological and medical rehabilitation of military personnel: what's new in legislation]. *Mizhnarodnyi hromadsko-politychnyi tyzhnevnyk “Dzerkalo tyzhnia”*. Iss. 130–131. Available at: <https://dt.ua/gazeta/issue/1118>.
20. Lipatov I I., Shestopalova L. F., Afanasenko V. S. Psykhologichna adaptatsiia osobystosti [Psychological adaptation of the individual]. Kharkiv : KhVU, 1999. 148 p.
21. Matiash M. M. Ukrainyskyi syndrom: osoblyvosti posttravmatychnoho stresovoho rozladu v uchasnykiv antyterorystychnoi operatsii [Ukrainian syndrome: characteristics of post-traumatic stress disorder in participants of the anti-terrorist operation]. *Ukrainskyi medychnyi chasopys*. 2014. No. 6 (104). pp. 124–127.
22. Nevmerzhytskyi V. M. Psykhologichni determinanty adaptatsii viiskovosluzhbovtziv strokovoi sluzhby do osoblyvykh umov diialnosti [Psychological determinants of adaptation of conscripts to special conditions of service]. *Dys. kand. psykhn. nauk* : 19.00.07. Kyiv : VHI NAOU, 2002. 231 p.
23. Oleksiuk N S. Sotsialno-pedahohichna robota z simiamy viiskovosluzhbovtziv v umovakh reformuvannia Zbroinykh Syl Ukrainy [Social and educational work with military families in the context of reforming the Armed Forces of Ukraine]. *Monohrafiia*. Kyiv : Vydavnychiy dim “Slovo”, 2011. 304 p.
24. Pidbutska N. V., Antonova V. Yu. Psykhichni naslidky boiovoi travmy uchasnykiv viiskovykh konfliktiv [Psychological consequences of combat trauma among participants in military conflicts]. *Teoriia i praktyka upravlinnia sotsialnyimi systemam : shchokvartalnyi naukovo-praktychnyi zhurnal*. Kharkiv : NTU “KhPI”, 2024. No. 1. pp. 3–14.

25. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 27 hrudnia 2017 roku No.1057 “Pro zatverdzhennia Poriadku provedennia psykholohichnoi reabilitatsii postrazhdalikh uchashnykiv Revoliutsii Hidnosti, antyterorystychnoi operatsii ta osib, yaki zdiisniuvaly zakhody iz zabezpechennia natsionalnoi bezpeky i oborony, vidsichi i strymuvanniu zbroinoi ahresii Rosiiskoi Federatsii u Donetskii ta Luhanskii oblastiakh, ta chleniv yikh simeï” [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 27 December 2017 No. 1057 “On Approval of the Procedure for Psychological Rehabilitation of Victims of the Revolution of Dignity, Anti-Terrorist Operation, and Persons Who Carried Out Measures to Ensure National Security and Defence, Repel and Contain Armed Aggression by the Russian Federation in Donetsk and Luhansk Regions, and Members of Their Families”].

26. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy No. 10-r vid 13 sichnia 2016 roku “Pro zatverdzhennia planu mizhvidomchykh zakhodiv z adaptatsii do myrnoho zhyttia uchashnykiv ATO” [Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 10-r of 13 January 2016 “On approval of the plan of interdepartmental measures for the adaptation of ATO participants to peaceful

life”]. *Ofitsiinyi portal Vidomostei Verkhovnoi Rady Ukrainy*.

27. Romanovskyi O. H. Synerhetyka sotsialnykh protsesiv i mozhlyvosti pobudovy avtomatyzovanykh system pryiniattia upravlinskykh rishen [Synergy of social processes and possibilities for building automated management decision-making systems]. *Problemy ta perspektyvy formuvannia natsionalnoi humanitarno-tekhnichnoi elity: Zb. nauk. prats.* Iss. 15–16. Kharkiv : NTU “KhPI”, 2007. pp. 11–20.

28. Tsokolov S. Filosofiia radykalnoho konstruktivizmu Ernesta fon Hlezersfelda [The philosophy of radical constructivism by Ernest von Glasersfeld]. *Filosofska dumka.* 2001. No. 2. pp. 3–32.

29. Glaserfeld E. von. Radical Constructivism. London, 1996. 156 p.

30. Shmidt S. Der Radikale Konstruktivismus Ein neues Paradigma im interdisziplinaren Disrurs, *Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus.* Frankfurt am Mein, 1996. pp. 39–41.

31. Stones E. Psychopedagogy. *Psychological Theory and the Practice of Teachnig.* London, 1979. 480 p.

32. Willmott H. Strenght is ignorance Slavery is Freedom Managing in Modern Organizations. *Journal of Management Studies.* 1993. No. 30. pp. 515–552.

Стаття надійшла до редакції 10. 11.2025 р.